

Hakas Türklerinde Destan Türünün İcrası

TL 4068 KUZEY-DOĞU SIBIRYA TÜRK HALK EDEBİYATI
PROF.DR. GÜLSÜM KİLLİ YILMAZ

Anlatıcılar:

Destancılar destan metinlerini ezberleyip tekrarlayan kişiler değildir. Bu sebeple geleneksel yapı formüllerini ve ana hatlarıyla hikâyenin kahraman ve olay örgüsünü bilen destancının her seferinde anlatıyı yeniden yarattığı, aynı anlatıyı tamamen aynı biçimde tekrarlayamayacağı kabul edilir (Çobanoğlu 2001: 446-447).

Destanın icrasının başarılı olabilmesi için üç unsurun yerine gelmesi gerekir. İlki, destancı anlatacağı öyküyü ana hatlarıyla bilmeli, geleneksel yapı formüllerini ezberlemiş olmalıdır, doğaçlama söz söyleme yeteneğine sahip olmalıdır. İkinci unsur destan anlatımı esnasında temalara uygun melodi ve ritimleri bulup kullanma ustalığıdır. Üçüncüsü ise destandan anlayan, anlatıcıyı teşvik edecek bir dinleyici topluluğunun bulunmasıdır (Yıldırım 2000:153).

Destan anlatıcılarına *xaycı* denmektedir. Destan anlatıcıları haycılar, destanların koruyucuları ve yayıcılarıdır. Haycı sadece destanın yaratıcısı değil, aynı zamanda aktörüdür. Destanda müzik, şarkı söyleme, anlatma, jestler, mimikler aynı anda bulunur. Anlatma sırasında *haycı* onlarca kahramanı dinleyicilerin önünde canlandırır. Dinleyicilerin kafasında kahramanın annesiyle konuşması, kahramanın düşmanına öfkeyle yaklaşması vb. canlanır. Haycı sesinin tonunu, konuşmanın ritmini, eşlik eden melodiyi değiştirerek farklı kişileri canlandırır.

Xay, sesin gırtlaktan çıkarılması ile oluşturulan bir söyleme tarzıdır. Eskiden daha çok iki telli bir müzik aleti olan *xomis*, daha sonraki dönemlerde ise 7-8 telli *çatxan* denilen müzik aleti *xay*'ın ayrılmaz parçasıdır. Anlatıcı *xay* ile en önemli epizodların altını çizer, anlatının en önemli anlarını dramatize eder. Maynogaşeva, haycıları üç gruba ayrılabilceğini belirtmiştir.

En yetenekli sayılan grup, destanı müzik aleti eşliğinde haylayarak icra eden *xaycı-nımaxçı*'lardır (haycı-masalıcı). Haycı nımahçılar sadece kendilerinden önce söylenmiş olan destanı tekrarlamakla kalmazlar, sözlü gelenek çerçevesinde anlatıyı geliştirirler ve üstün yeteneklerinden dolayı da halk arasında da daha büyük saygı görürler.

Diğer bir grup ise öğrendikleri destanı olduğu gibi, yine müzik aleti eşliğinde ve haylayarak söyleyen icracılardır, üçüncü grup ise destanı haylamadan ve herhangi bir müzik âleti olmadan icra eden destancılardı ki bu yöneme de *çazağ* yani "yaya" denir. Bu tür destancılar daha çok kadın anlatıcılardır. Bu durum, Hakas geleneklerince kadınların haylaması ve müzik âletlerine dokunmasının tabu sayılması ile ilgilidir

Yaşına bakılmaksızın iyi bir hafızaya sahip, belirli bir sayıda *alıptığ nımaxı* repertuarında bulundurabilen ve mümkün olan her vakitte repertuarındaki *alıptığ nımaxı*lardan birini dinleyiciler önünde hemen anlatma yeteneğine sahip olan haycılar halk arasında büyük saygı görmektedir. Haycılar çocukluklarından itibaren kendilerini bu yönde geliştirmeye başlarlar, genellikle on-on bir yaşlarında bazı destanları anlatmaya başlarlar. On beş-on altı yaşlarından itibaren ise artık toplum içinde çekinmeden haylamaya başladıkları görülür. Genellikle 50-60 yaşlarına kadar da aynı güçlü sesle haylamaya devam ederler. Ancak ileri yaşlılık dönemlerinde fiziksel güçlerinin azalmasıyla birlikte haylamanın da gücü yavaş yavaş azalır. Bununla birlikte haycılar 80'li yaşlarına kadar haylamaya devam ederler .

Destan anlatıcılarının hayatları incelendiğinde, destancıların çoğunun toplumun en fakir katmanına ait ailelerden oldukları görülür. Sovyetler Birliği döneminden önce genellikle zenginlerin yanında ırgat olarak çalışarak ya da avcılık ile geçimlerini sağlamışlardır (Maynogaşeva 1988: 494).

Destancılar genellikle erkektir. Bu Hakaslarda müzik aletlerine kadınların dokunmasının ve haylamasının yasaklanması ile ilişkilendirilmiştir (Ungvitskaya & Maynogaşeva 1972: 53-57).

Özellikle Kızıl boyundan daha çok sayıda ve ünlü haycılar çıktığı söylenebilir. Ordjonikidze rayonundan, repertuarında 30 kadar destanı tutan Semyon Prokopyeviç Kadışev(1885-1977); ünlü destancıların yetiştiği Kurbijekovlardan gelen, 50 kadar destan bilen Pyotr Vasilyeviç Kurbijekov (1891-1967), çocukluk yaşlarında görme yetisini kaybederek, çathan çalmayı kendi kendine öğrenen, repertuarında çok sayıda ve uzun destanlar bulunduran kadın haycı Anna Vasilyevna Kurbijekova (1913-1990), aynı bölgeden kadın haycı Paraskovya Vasilyevna Sulekova (1914-1970) Kızıl boyunun temsilcisi ünlü destancılarıdır.

- Kaç boyundan da ünlü destancılar çıkmıştır. Beya rayonundan, kendisinden 10 destan metni derlenmiş olan Makar Konstantinoviç Dobrov (1903-1970), Şira rayonundan Nikita Yegoroviç Çusteyev (1903-1979) Kaç boyundan olan ünlü destancılardan bazılarıdır. Kendisi Sagay boyundan olmakla birlikte Kaçların yaşadığı Uybat'ta yaşayıp, haycılığı Kaç haycılardan öğrenen ve kendisinden 20 civarında destan derlenen Vasili Aleksandroviç Kaylagaşev (1860-1962) de üslup bakımından Kaç haycılarını izleyerek destan söyleyen destancılardandır.
- Daha çok destan bilmesine rağmen kendisinden ancak iki destan derlenebilen Askiz rayonundan Porlat Borgoyakov (1870-1966), Taştıp bölgesinden Homutay Bastayev (1908-1974) Sagay boyundan destancılarıdır. Beltirlerden Pavel Afanasyeviç Sagalakov (1874-1965), oldukça geniş bir destan repertuarına sahip olan, Taştıp rayonundaki Şorlardan, Yevgraf Prokop'yeviç Miyagaşev (1871-1973), yine aynı bölgede onun öğrencisi olan ve II. Dünya Savaşı sırasında gözlerini kaybeden İvan Gavriloviç Sırğaşev de ünlü haycılardan sayılmaktadır.

İcra yeri ve zamanı:

- Hakas destanları genellikle gece icra edilir. Maynogaşeva, bunun destanın işlevi ile ilgili olduğunu, Destan daha önceleri sadece insanların manevi olarak tatmin olmaları için değil, ayrıca destanın insanları kötü ruhlardan koruyan büyüsel gücü dolayısıyla da anlatıldığını, bu yüzden de kötü ruhların daha faal olduğu geceleri destanın icra edildiğini belirtmiştir (Maynogaşeva 1988: 495). Destanın sadece gece, sabaha kadar olan süreçte anlatılıyor olmasını V.Butanayev destancının çeşitli vesilelerle sözünün kesilmemesi ve destancının dikkatinin dağılmaması ile ilişkilendirilmiştir. Butanayev'e göre, eğer destancı destanı anlatırken tan atarsa, pencereler ve duman deliği kapatılıyordu. Geleneğe göre, destanı yarıda kesmemek, sonuna kadar anlatmak gerekirdi. Aksi takdirde, destancının ömrü kısaldığından destancının anlatıya odaklanmasının tam olması hayati önem taşıyordu (Butanayev 1998: 261).

- Özellikle taygada avlanmaya çıkıldığında avcıların yanlarında bir de avcı-haycı götürmeleri sık karşılaşılan bir durumdu. Böylece taygada var olan ve kahramanlık destanı dinlemekten hoşlanan ruhlar, iyeler memnun edilir, böylece avın verimli geçeceğine inanılırdı (Maynogaşeva 1988: 495).
- Destan sona erdikten sonra *nımax toyı* adı verilen şenlik yemeği düzenlenir, bu toyda *ıstı* adı verilen yemek pişirilirdi. Destanın icrasından sonra hâli vakti yerinde olanlar destancıya kıyafet, bazen de at gibi değerli hediyeler verirlerdi (Butanayev 1998: 263).

Dinleyiciler:

Dinleyici kitlesi de destanın ortaya çıkmasına önemli bir role sahiptir. Dinleyiciler sadece dinlemek için toplanmış insan grubu değildir, yaratma sürecine doğrudan ve aktif olarak katılırlar. Bu bakımdan bir ölçüde destanın ortak yaratıcısı sayılabilirler. Haycının destanı anlatmaya başlamasından itibaren tepkileriyle destancıyı yönlendirirler. Bu bakımdan irticalen anlatılan destanlar tamamen benzersiz ve tekrar edilemezdir. Ancak, doğaçlama pek çok kuşağın oluşturduğu geleneklere dayanır. Dolayısıyla destancı kolektif halk sanatının dışına çıkamaz. Gelenekten olan dinleyiciler, destan anlatılırken beğenilerini Güney Hakasya'da *öök*, Kuzey Hakasya'da ise *meele* ünlemi ile ifade ederler. Eğer dinleyici grubu pasif davranırsa, destancı memnuniyetsizliğini, '*Meele demeyenin çocuğu kel olsun!*' diyerek ifade eder (Butanayev 1998: 263).

- GÜNÜMÜZDE DESTANCILIK GELENEĞİNİN KAYBOLMASI YÜZÜNDEN YARATMA SÜRECİ ARTIK SONUNA GELMİŞTİR. Maynogaşeva 1970'li yıllarda kaleme aldığı makalesinde mevsimlik işlerin ardından dinlenmek üzere toplandıklarında, uzun kış gecelerinde, ayrıca seçimlerin öncesinde köy sakinlerinin haycıdan destan anlatmasını rica ettiklerini, özellikle orta yaş ve üzeri dinleyici kitlesinin büyük bir ilgiyle dinledikleri belirtmiştir. Haycıların kendileri arasında yarıştıkları, bir araya gelerek destanların çeşitli bölümleri, ustalıkları vb. konularda sohbet ettikleri, haycıların sanatlarını gösterdikleri, geliştirdikleri, usta haycılarla gelenekten dinleyicilerin buluştuğu karşılaşmalar da destancılık geleneğinin canlılıkla sürdürdüğü yerlerdi (Maynogaşeva 1970: 98-99).

- **İcra:**

Hakasçada destan anlatmak için *ıs-* “göndermek” fiili kullanılır (*alıptıǵ nımax ızarǵa*). Bu da muhtemelen destanın ruhların dünyası olan başka bir boyuta gönderilmesi ile ilişkilidir. Diğer anlatılar için bu fiil kullanılmaz. Örneğin masal anlatmak için *sal-* “salmak, koymak” eylemi kullanılır (*nımax salarǵa*). Destan haylayarak icra ediliyorsa *xaylap ızarǵa* “haylayarak göndermek” eylem öbeği kullanılır. Destan herhangi bir müzik aleti eşlik etmeksizin, anlatılıyorsa *çazaǵ nımax çooxtırǵa* “yaya masal (anlatı) söylemek” eylemi kullanılır. Destanın bazı kısımları anlatılıyor bazı kısımları ise müzik aleti eşliğinde şarkı gibi söyleniyorsa bu tür anlatma biçimi *ırlap ızarǵa* “şarkı söyleyerek göndermek” eylem öbeğiyle ifade edilir (Stoyanov 1988: 577). Hay da, hayın tüm destan boyunca sürmesi ve ustalıkla kullanılması ya da sadece bazı epizodların altını çizmek için kullanılmasına göre farklı şekillerde adlandırılır. *uluǵ xay* “büyük hay”, *kiçig xay* “küçük hay” veya *xuruǵ xay* “kuru(yavan) xay” (Stoyanov 1988: 579).

- Destancı destana başlamadan önce bir giriş müziği çalar. Bu giriş müziğinin süresi destancıya ve dinleyicilerin tepkilerine göre değişir. Giriş müziği ile dinleyicilerin dikkati destana yoğunlaştırıldıktan sonra hafif ritmik bir müzik eşliğinde destanın anlatılmasına geçilir (Ergun 1996: 123). Destancı anlatmaya genellikle “*Ey-iii*” nidasıyla başlar. Ancak bu ünleme genellikle yayınlanan destan metinlerinde yer verilmez (Maynogaşeva 1997: 41).
- Kahramanlık destanının müzikal şeması bir epizodun çalınarak ve söylenerek çok defa tekrarından oluşur. Epizoda başlangıç müziğini bazen epizodun müzik aleti eşliğinde hay ile söylenmesi, bağlantı parçasının ardından , şarkı biçiminde söylenenin anlatılması izler. Daha sonra ikinci konu epizoduna geçilir. Genellikle her farklı epizod için farklı bir müzikal tema seçilir.